

Gramer Bakımından

1. İsimlerin iyelik ve belirtme durumu için sadece *-ni* ekinin kullanılması, Lopnor ağız grubu ile Kumul ağzının önemli özelliklerinden biridir. Bu nedenle bu ek sadece Lopnor ağız grubu ile Kumul ağzını diğer ağız grupları ve ağızlarından ayırt etmenin ölçüsü olabilir.

2.-miş eki

Ünlü Türkolog G. Jarring bu eki ölçü olarak Uygur ağızlarını Kuzey ve Güney ağızları diye ikiye ayırır. E.R.Tenişev'in tasnifi de böyledir.

Bu ölçüyü esas alarak tasnif ettiğimiz zaman, Lopnor ağzı gibi önemli bir ağız kuzey ağızlarına dâhil edilir. Kâşgar ağzı Merkezî ağız grubundan çıkıp, Güney ağızlarına girer. Çağdaş Uygur Türkçesi edebî dilinde bu şeklin kullanılması Kâşgar ağzının edebî dili oluşturan en önemli ağzı olarak, onun edebî dile etkisini gösterir. Kuçar'ın kuzeyinde halk dilinde bu şekil kullanılmaz.

3. Fiillerin yeterlilik şekli :

Fiillerin yeterlilik şeklinde ağız gruplarında iki çeşit farklılık vardır: Biri yeterlilik kipini bildiren şekil *-al'*ın ünlü uyumuna göre *-al-* veya *-äl-* şeklinde ikiye ayrılması. Bu özelliğe göre, genellikle Kumul, Turfan, Tarım (Aksu'nun Karıtal) Kuça ağzı ile Lopnor ağız grubunda yeterliğin kalınlık-incelik uyumuna bağlı iki şekli değil, sadece *-al-* şekli vardır. Meselâ, *alalaymân ~ alalimân ~ alalaydimân* “alabilirim”; *köralaymân ~ körälimân ~ körälaydimân* “görebilirim”. Diğer ağız grubu ve ağızlarda büyük ünlü uyumuna göre *-al-*, *-äl-* şeklindedir. Meselâ, *alalaymân* “alabilirim”, *köräläymân* “görebilirim”.

Diğer bir konu ise, ünlülerle biten fiillerin sonundaki zarf fiil eki *y'nin* düşüp düşmemesidir. Bu bakımdan İli, Kumul, Turfan ağızlarının dışında *-y* düşmez. Meselâ, İli, Kumul, Turfan *yasalaymân*, diğer ağızlarda *yasiyalaymân* “yapabilirim”.

4. Bir veya birkaç ağız grubuna has olup diğerlerinde olmayan ekler

Bu çeşit ekler özellikle Hoten ile Lopnor ağız gruplarında çoktur. Meselâ, Hoten ağzındaki zaruriyet eki *-ğuluq/ -quluq, -gülik / -külik*, sıfat fiili eki *-ğaq/-qaq, -gäk/-käk, -gilig/-gilig, -ngu / -ngü* ekleri; Lopnor ağzındaki sıfat fiil eki *-açi / -äçi, -ğuluq / quluq* eklerinden sonra yine *-sän, -siz* gibi şahıs eklerinin birlikte kullanımı, *-qu/-gu* isim fiillerinden sonra, *-çä* ve iyelik eklerinin beraber kullanımı, *-ğan/-qan* sıfat fiillerinden sonra *-daki / -däki*'lerin eklenerek kullanımı; Tarım ve Moğal ağızlarında *qil-* yardımcı fiilinin yerine *ät-*'in kullanılması gibi bir takım özellikler. Bu şekiller anılan ağızlara özgü önemli özellikler olmasına rağmen Uygur ağızlarının tasnifinde ölçü olamazlar.

Söz Varlığı Bakımından

Uygur ağızları kendine özgü leksikal özelliğe sahiptir. Edebî dilde veya başka ağızlarda olmayan veya kullanılmayan nesne ve hadiseleri ifade eden kelimelerin var olması. Meselâ, Hoten ağızında *soqmaq* kelimesi “kuru üzüm, ceviz ve çeşitli baharatları ezerek karıştırıp yapılan bir çeşit yemek”, *bögäç* “ırmaktaki suyu durdurmak için nehire atılan ağaç dalları”, Tarım *bökäl* “sofralarda insanlara et parçalayıp dağıtan adam”; Lop. *mançar* “küçük ırmaklarda balık yakalamak için kullanılan sepet”.

Yapısı aynı olmasına rağmen, farklı anlamı ifade eden kelimelerin var oluşu. Meselâ, *çirag* edebî dil “ışık”, Tarım ve Moğal ağız “adak”; “*çivin*” edebî dil ve diğer ağızlarda “kara sinek”-Lopnor ‘sinek’, edebî dil *saptiq* “çorba kaşığı” Lopnor “kaşık” anlamındadır.

Aynı bir kavram veya düşüncenin edebî dil veya ağızlarda farklı kelimeler aracılığıyla ifade edilmesi. Meselâ, edebî dil *yağaççi* “marangoz” Hoten ağ. *Harät*; edebî dil *sävzä* “havuç” Hoten ağ. *zä:(r)däk*; edebî dil *möşük* “kedi” Keriye alt-ağızında *miş*; edebî dil *it* “köpek” Hoten ağ. *säg*; edebî dil *kösäy* “maşa” Lop. *toxşorguç*; edebî dil *çömçä* “çorba kaşığı” Lopnor ağ. *uşaq*; edebî dil *toñguz balisi* “domuz yavrusu” Lopnor ağ. *toroşän*, Aksu ağ. *tarişan*, Merkit alt-ağızında *çürä*, Aksakmaral alt-ağ. çürpä; Uygur edebî dil *yiñnağuş* “arpacık”, Lopnor ağ. *kulay*.

Teorik bakımdan, Uygur ağızlarını ayırmada leksikolojiyi de ölçü almak lazımdır. Bu konuda Prof. Li Jing Wei’in “*Shi-Lun Xian-Dai Wei-Wu-Er-Yu-Fang-Yan-Ci De Lei-Xing Ji-Qi Hua-Fen De Yi-Yi / Çağdaş Uygur Diyalekt Kelimelerinin Türleri ve Onun Diyalektlerin Tasnifindeki Önemi*” (DT. Sayı: 3, S.20, Ürümçi 1986) adlı makalesini bu konuda yapılan en önemli çalışmalardan biri diyebiliriz.

Yukarıdaki bütün ölçülere dayanılarak Uygur ağız alanını aşağıdaki şekilde ayırmışlardır:

1.Merkezî Ağız grubu: Ürümçi ağızı

Kumul ağızı

Turpan ağızı

İli ağızı

Kâşgar - Atuş ağızı

Tarım ağızı: Tarım alt-ağızı

Moğal alt-ağızı

Kuç ağızı

2. Hoten Ağız grubu: Guma ağızı

Karikaş ağzı

Elçi ağzı

Lop ağzı

Keriye ağzı

3. Lopnor Ağız grubu: Döñkotan ağzı

Kara ağzı

Miren ağzı